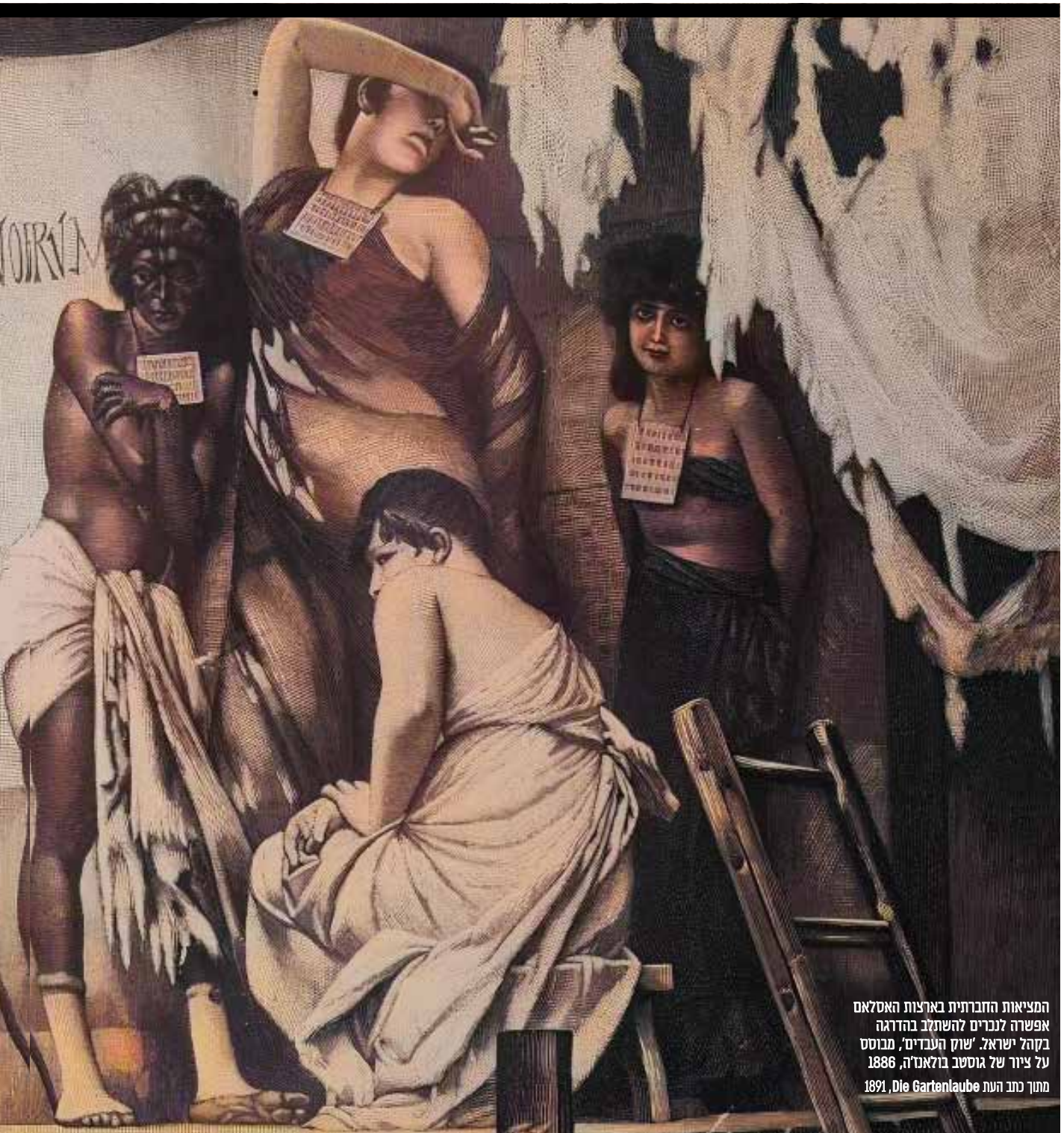

עבדים ושפחות משוחררים

המציאות החברתית בארצות האסלאם
אפשרה לנכרים להשתלב בהדרגה
בקהל ישראל. 'שוק העבדים', מבוטס
על ציור של גוסטב בולאנדה, 1886
מתוך כתב העת Die Gartenlaube 1891

יהודים למחצה?

מנקודת מבט מודרנית עבדות היא שריד של רוע שפס מהעולם, אך מערכת היחסים בין יהודים שחיו בארצות האסלאם לעבדיהם הנכרים מציגה נקודת מבט שונה. מוסד העבדות היה אמנם מנוגד לשוויון, אבל פתח אפשרות לכניסת מצטרפים חדשים לעם היהודי | **משה יגור**

בסוף 1093 הופיע עלי בן יפת, סוחר יהודי מאשקלון, בבית הדין היהודי הגדול בפוסטאט, בירתה העתיקה של מצרים האסלאמית. הוא נהג לנסוע למצרים לרגל מסחרו, אולם באותה עת הוא הגיע לשם בעניין אחר – כשרותה של בתו מלאח אשר כנראה הגיעה לפרקה והוא רצה להשיאה. עלי הצהיר בפני בית הדין כי הוא קנה באשקלון שפחה נובית – מאזור סודן של ימינו – כדי שתשרת אותו בעבודות הבית, ויחד אתה קנה גם את בתה הקטנה. הבת מתה, ואחר כך שחרר עלי את שפחתו ונשא אותה לאישה בכתובה ובקידושין ולשניים נולדה הבת מלאח. הליך השחרור והנישואין נעשה לדבריו בפיקוחו של גאון ישיבת ארץ ישראל. בית הדין לא הסתפק בעדותו של עלי, ודרש כי יספק הוכחות לסיפורו בנימוק:

כי אין כוונתו אלא לקדושת ה' ... ולדיני ישראל ... שיהיו הקידושין והכתובה לפי מסורת (קדמוני) האומה (מרדכי עקיבא פרידמן, 'ריבוי נשים בישראל – מקורות חדשים מגניזת קהיר', עמ' 318).

נראה כי בית הדין חשש שמא עלי לא שחרר את שפחתו כדי לפגוע שנסא אותה, או שמא היא הרתה לו לפני שחרורה, ועל כן מלאח אינה יהודייה. עלי הביא עמו מאשקלון שני אנשים שהעידו על אמיתות הסיפור, על כשרות הכתובה, ועל כך שמלאח נולדה רק לאחר הנישואים המדוברים. בית הדין שאל את העדים:

האם יודעים אתם כמה זמן היה בין נישואיה [לבין הולדת הבת] – כדי שתהיה הורתה ולידתה בקדושה? (שם).

העדים השיבו כי אינם זוכרים, אך לאור עדותם שמלאח נולדה רק לאחר שחרור אימה ונישואיה כדת וכדין לעלי, התרצה בית הדין ונתן לעלי אישור כתוב לכך שמלאח היא יהודייה כשרה. סיפורם של עלי בן יפת ובתו מלאח יכול לשמש

דוגמה לסוגיות רגישות שהתעוררו סביב חייהם של עבדים, ובעיקר של שפחות, בקהילות היהודיות בארצות האסלאם בימי הביניים. מהתיאור עולה כי השפחה – כנראה כמו עבדים ושפחות רבים – לא נקנתה לצורך עבודה בעסק של האדון, אלא לשירות במשק הבית. שפחות שדאגו לצורכיהם האישיים של בעליהן חיו אתם תחת אותה קורת גג, ולעתים התקיימו יחסים זוגיים בין האדון לשפחתו הנכרית. לפי ההלכה יחסים אלה אסורים, ואם התקיימו – הילדים שנולדו לא נחשבים יהודים בני חורין כמו אביהם, אלא עבדים נכרים כמו אימם. מתברר שהיו אדונים יהודים שאכן קיימו יחסי אישות עם שפחותיהם ואף נולדו להם ילדים, ולכן חשד בית הדין כי מלאח אינה יהודייה על פי ההלכה.

אוסף המסמכים והתעודות המכונה גניזת קהיר התגלה בבית כנסת בפוסטאט, בעיר העתיקה של קהיר. רחוב בפוסטאט מתוך Egipto, 1882.

יהודים רבים שחיו במדינות
מוסלמיות העסיקו בבתיהם עבדים
ושפחות. שוק עבדים במצרים
מתוך Egipto, 1882

ההלכה מובאות שאלות שהופנו לגאוני בבל ולחכמים
במקומות אחרים המעידות על הימצאם של עבדים
ושפחות בבעלות יהודית, וגם תעודות מגניזת
קהיר – כמו השטר שניתן לעלי בן יפת – משקפות
מציאות זו.

על פי ההלכה עבדים ושפחות נכרים שנרכשים על ידי
יהודים נדרשים לטבול עם כניסתם לעבדות, והגברים אף
נדרשים לעבור ברית מילה, ולאחר טקס זה הם חייבים
במצוות שבהן מחויבות נשים יהודיות. עבדים ושפחות
אלה – המכונים בלשון ההלכה עבדים ושפחות כנענים
– עוברים למעשה תהליך של גיור חלקי, אך אינם
נחשבים יהודים גמורים. בלשון התלמוד:

השטר שהנפיק בית הדין בתום הדיון השתמר כמעט
במלואו בגניזת קהיר, והוא תורגם מערבית יהודית
ונותח על ידי מרדכי עקיבא פרידמן.

בין לבין

בעלות על עבדים ושפחות לא יהודים הייתה מציאות
שכיחה בקרב משפחות יהודיות מהמעמד הבינוני
ומעלה בארצות האסלאם בימי הביניים, ואף מעבר
לכך. הם לא היו משרתים בשכר, אלא נרכשו בשוק
העבדים ונחשבו לרכוש בעליהם. הבעלים יכלו
למכור אותם, להעניק אותם במתנה לאחרים או
להעביר אותם בירושה לאחר פטירתם. בספרות

**העבדים והשפחות נרכשו בשוק העבדים ונחשבו
לרכוש בעליהם. הם יכלו למכור אותם, להעניק
אותם במתנה או להעביר אותם בירושה**

לכאורה נראה שהמלה עבד נגזרת מהמלה עבודה, כשם שהמלה רובוט נגזרת מהצורה הסלאבית של המלה עבודה – רבוטה. ההבדל הוא שמי שעובד עבור אדונו אינו עובד כמו רובוט, עבודה קשורה למערכת יחסים. שימושים מקראיים רבים של השורש עב"ד מדגישים דווקא את היחסים בין העבד לאדונו, כמו באזהרת התורה באשר לעבד עברי: "וְכִי יִמּוֹךְ אֶחִיךָ עִמָּךְ וְנִמְכַר לְךָ, לֹא תַעֲבֹד בּוֹ עֲבֹדֶת עֶבֶד" (ויקרא כ"ה, ל"ט), וכמו בשימושים שגורים המבטאים יחסים של כפיפות: "שְׂתִים עֲשֶׂה שְׁנֵה עֲבָדוֹ אֶת כְּדָרְלַעֲמָר, וְשֹׁלֵשׁ עֲשֶׂה שְׁנֵה מְרָדוֹ" (בראשית י"ד, ד'). מלה נרדפת לעבודה היא מלאכה. במקרא מלאך הוא שליח. מה בין השליח למלאכה? גד בן עמי צרפתי הציע

שהקשר נובע מהצירוף המטפורי מלאכת יד, שאמנם אינו מופיע במקרא אך מופיע בעברית מאוחרת יותר בצירוף משלח יד. ייתכן כי מלאכה משקפת מעבר למקצועות עצמאיים יותר, ומתארת מערכת יחסים של בני אדם שאינם כפופים למי שאצלו הם עובדים. הם פועלים בשליחותו, במלאכותו, ולכן מה שהם עושים נקרא מלאכה. האם העבודה מגדירה את העבד או שהעבדות מגדירה את העבודה? קשה לקבוע מה הייתה ההתפתחות ההיסטורית של גזירת המלים. מה שברור הוא שיש קשר הדוק בין מה שאנשים עושים לבין היחסים ביניהם.

של בני חורין ונחשבים כרכושם. כמו מצבי ביניים אחרים, גם מצב העבדים והשפחות הכנעניים טומן בחובו סכנות הנובעות מהאופי הגבולי, המעורפל, של מעמדם.

זהות מעורפלת זו משתקפת בשאלות שונות שנשלחו לגאוני בבל, וחושפות דילמות מחיי היומיום. האם העבדים והשפחות חייבים לקבל עליהם עול מצוות במסגרת טבילתם? ואם לא, האם הם אכן מחויבים במצוות? האם מותר להם לגעת ביין או שמגעם נחשב כמגע של לא יהודי האוסר אותו לשתיה? מה עושים במקרה שבו הם מסרבים לטבול או לשמור מצוות? ובכיוון ההפוך, האם מותר למכור עבד או שפחה ללא יהודים, ובכך לבטל את מעמדם הייחודי ולהחזירם למעמד של גויים? האם הדבר בכלל אפשרי, או שברגע שהם טבלו ומלו הם כבר נכנסו תחת כנפי השכינה ואין דרך חזרה? שאלות אלה ואחרות שנשאלו במאות הראשונות לאסלאם ממחישות את מגוון הדילמות הוהותיות שהתעוררו במשקי בית יהודיים רבים במזרח התיכון האסלאמי.

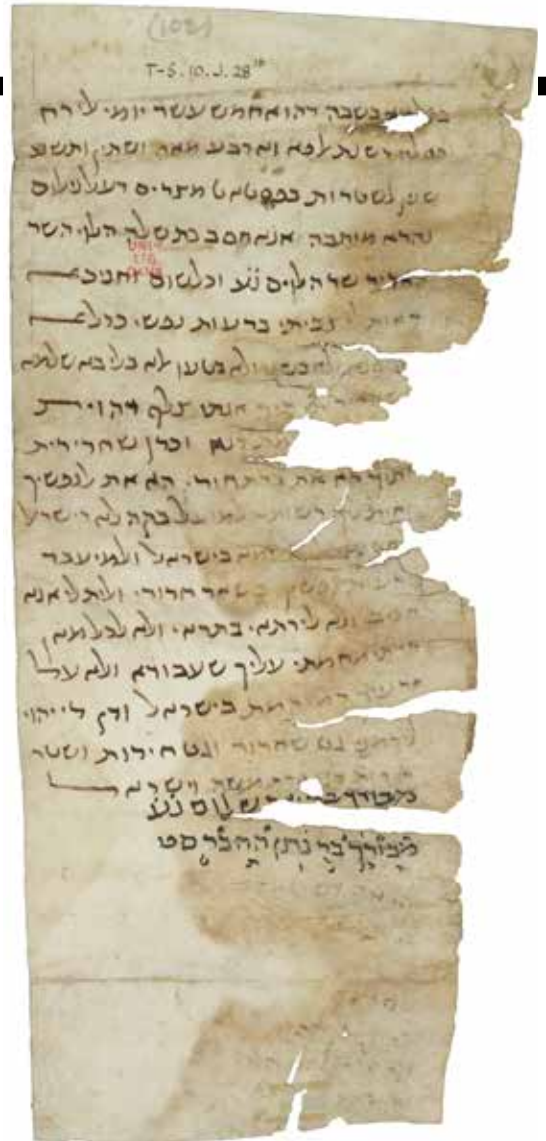
יצא מכלל גוי ולכלל ישראל לא בא (בבלי סנהדרין נח ע"ב).

אם וכאשר יבחרו בעליהם היהודים לשחרר אותם, יושלם תהליך הגיור והעבד או השפחה המשוחררים ייחשבו יהודים לכל דבר. בעת שהם בעבדותם, הם במעמד לימינלי, גבולי, שבו הם כבר אינם גויים אך עדיין אינם יהודים, וייתכן שיישארו במעמד זה במשך כל חייהם. מצב הלכתי זה מאפיין את מצב העבדות בכלל – בני אדם משוועבדים החיים במשק הבית

חיהם של בני אדם משוועבדים מאופיינים במעמד גבולי ובוהות דתית מעורפלת. אזור מתוך הגדת ברצלונה, אמצע המאה ה־14

Facsimile Editions

עבדים ושפחות כנענים עוברים תהליך של גיור חלקי. אם וכאשר יבחרו בעליהם היהודים לשחרר אותם, יושלם תהליך הגיור

"וכעת שחררתי אותך, הרי את בת חורין, הרי את לנפשך ואת רשאיך להיכנס בקהל ישראל". גט השחרור שנתנה סת אלחסב לשפחתה צלף, פוסטאט, 1157
 באדיבות הסינדיקטים של הספרייה, אוניברסיטת קיימברידג', CUL T-S 10J28.16

בתלתא בשבחה דהוא חמש עשר יומי לירח כסליו ... בפוסטאט מצרים דעל נילוס נהרא מותבה, אנא חסב בת שלה הלוי, השר האדיר שר הלויים נוחו עדן ... צביתי ברעות נפשי כדלא אניסנא ולא בשגו ולא בטעו אלא בליבא שלמה, ושחרירית יתיך אנת צלף דהווית אמתי מקדמת דנא, וכדן שחרירית יתיך הא את ברת חורין הא את לנפשך, ואית לך רשותא למיעל בקהלא דישראל ולא שנאה לייך שמא בישראל ולמיעבד כרעות נפשך כשאר חרורי, ולית לי אנא חסב ולא לירתאי בתראי ולא לכל מאן דייתי מחמתי עליך שעבודא ולא על זרעיך דמוקמת בישראל, ודן די יהוי לייך מני גט שחרור וגט חירות ושטר חירות דנן כדת משה וישראל [בשלישי בשבוע, שהוא חמישה עשר יום לחודש כסלו ... בפוסטאט מצרים שעל נהר הנילוס מושבה, אני חסב בת שלה הלוי, השר האדיר שר הלויים נוחו עדן ... ביקשתי מרצוני, בלא אונס, ולא בשגגה ולא בטעות, אלא בלב שלם, ושחררתי אותך, את צלף שהיית אמתי מאז ומתמיד, וכעת שחררתי אותך, הרי את בת חורין, הרי את לנפשך, ואת רשאיך להיכנס בקהל ישראל, ולשנות לך שם בישראל, ולעשות כרצונך כשאר בני חורין. ואין לי אני חסב ולא ליורשי אחריי, ולא לכל מי שיבוא בשמי, שעבוד עלייך ולא על זרעך שתקימי בישראל. וזה יהיה לך ממני גט שחרור וגט חירות ושטר חירות זה, כדת משה וישראל] (CUL T-S 10J28.16).

ממסמכים נוספים שנמצאו בגניזה עולה כי היו נישואים בין עבדים ושפחות משוחררים ליהודים מלידה. חלק מהמשוחררים השתלבו בפעילות קהילתית, עסקו במסחר ותרמו צדקה לעניים ולישיבות, ואחרים נזקקו לתמיכה כלכלית מהקהילה כמו עניים יהודים אחרים.

שחרור גמור?

למרות האמור, לעתים שילוב העבדים והשפחות המשוחררים בקהל ישראל לא היה קל. מבחינה הלכתית מדובר אמנם בגרים, אך בספרות חז"ל הם זכו לכינוי משוחררים. גם בתעודות מהגניזה שימש

בקהל ישראל?

חלק מהעבדים שוחררו בשלב מסוים על ידי בעליהם היהודים, וכך הפכו לא רק לבני חורין אלא גם ליהודים לכל דבר. הם קיבלו גט שחרור שבו נכתב במפורש כי אין לבעליהם כל סמכות עליהם, וכי הם רשאים כעת לקרוא לעצמם בשם, להינשא ליהודים וללמד את ילדיהם תורה.

גטים מסוג זה מופיעים בחיבורים הלכתיים שונים, ובגניזה נמצאו גם גטים שהוענקו לעבדים ולשפחות המעידים על קיום המנהג בפועל. יהודייה בשם סת אלחסב נתנה לשפחתה צלף גט שנאמר בו:

שיוך המשוחררים לאדוניהם לשעבר נעשה בניגוד לנוסח גט השחרור, שבו הצהיר האדון במפורש כי העבד משוחרר מכל זיקה אליו. גם בחברה המוסלמית הסובבת נותר קשר חוקי, רשמי ומחייב בין האדונים לשעבר לעבדיהם. הם נותרו פטרונים עליהם ודאגו להם, והאדונים אף הוכרו כחלק מירשיהם החוקיים של המשוחררים.

בגניזה ובספרות השו"ת מתבטאת לעתים הזיקה בין הבעלים לשעבר לעבד המשוחרר גם בתביעות כספיות מהעבד, ומנגד לעתים ציווה הבעלים לשעבר את רכושו לעבדו המשוחרר בדאגה לרווחתו או בניסיון להשיאו ליהודייה. נראה כי בניגוד לגרים שנתפסו כברייה חדשה, כמי שנולדו מחדש כיהודים, מעמדם של עבדים משוחררים נותר לימינלי אף לאחר ששוחררו כדין והפכו לכאורה יהודים לכל דבר.

להניח הדין לשמים

ערפול הזהויות היה רגיש במיוחד בתחום היחסים הזוגיים בין אדונים יהודים לשפחות נכריות או

כינוי זה בחיי היומיום, ושנים רבות לאחר שחרורו כונה העבד לשעבר 'המשוחרר'. התואר נצמד אליו בשטרות בית דין, בחוזים עסקיים, בכתובות ובגטים. אפילו ילדי המשוחררים הוכתרו בתואר 'בן פלוני המשוחרר'.

כינוי זה שימר בתודעת הקהילה לא רק את מוצאו הלא יהודי של האדם או של הוריו, אלא גם את העובדה שהוא נכנס לקהילה היהודית לא כגר צדק שבחר באמונה מעצמו, ועל כן מכונה בן אברהם, אלא בעקבות החלטת בעליו ששחררו. הכינוי סימן את המשוחררים ואת צאצאיהם כמי שהצטרפו לעם היהודי בנסיבות שונות, ואולי אף חשודות.

המשוחררים נקראו על שם אדוניהם לשעבר – המשוחררת של מבורך, המשוחרר של דודי, מי שהיה העבד של אביתר גאון – וכדומה. בכתובתה של אישה משוחררת משלהי המאה העשירית נכתב:

משוחררת רבי משה בר פלטיאל (CUL T-S 16.105).

היו מקרים שבהם עבדים ושפחות ששוחררו נדין על ידי בעליהם לא הוכרו בקהילה כיהודים מן המניין. 'שחרור העבדים', פדרו אמריקו, 1889 אוסף הארמונות הממשלתיים של טאו פאולו

בניגוד לנוסח גט השחרור, שבו הצהיר האדון כי העבד משוחרר מכל זיקה אליו, המשוחררים נקראו על שם אדוניהם לשעבר

בשאלה נוספת שנשלחה לרמב"ם הוא נשאל מה לעשות כשמתעורר חשד של יחסים אסורים בין צעיר יהודי לשפחתו:

מה יאמר אדוננו בדבר בחור שקנה שפחה יפת תואר והיא אצלו בחצרו, והחצר גדולה והוא דר עם אשת אביו ושלוש בנותיה הקטנות ... וריננה עליו העיר והיא עכשיו נשארה בביתו (שם, עמ' 373).

לשפחות ששוחררו, כפי שתואר בסיפור עלי בן יפת, נישואיו לשפחתו המשוחררת ובתם המשותפת מלאה. על אף האיסור ההלכתי הברור לקיום יחסי אישות בין יהודי לשפחתו, ברור שיחסים כאלה היו נפוצים – בין אם היה מדובר בניצול חד פעמי ובין אם הדבר נעשה כחלק ממערכת יחסים זוגית מתמשכת. שאלות בנושא זה נשלחו בין השאר לגאוני בבל, לרמב"ם ולבנו רבנו אברהם, ולעתים עמדו המשיבים חסרי אונים מול התופעה. פוסק הלכה שלח לרמב"ם שאלה בדבר אדם שהפיץ שמועה על אחר כי קיים יחסים עם שפחה, ולאחר מעשה התברר כי הוא עצמו היה זה שקיים יחסי אישות עם השפחה והיא אף הרתה לו. הרמב"ם המליץ לו להתרחק מהתערבות במה שאי אפשר להכריע בו:

זה דינו אינו נכתב בנייר וכולם פרוצים, המוציא שם רע ואשר נתחברו עמו ... והראוי בכל זה השתיקה, ושיתרחק מהכיעור ... ויניח דין הכל לשמים ('שו"ת הרמב"ם', מהדורת בלאו, עמ' 630).

שאלות שנשלחו בימי הביניים למורי הלכה מעידות על קרבה אינטימית בין יהודים לעבדים ולשפחות שחיו ביניהם. שפחות בשוק עבדים בקהיר, לואי האג, על בסיס ציור של דיוויד רוברטס, 1849

Wellcome Collection

הקרבה בין העבדים והשפחות לאדוניהם היהודים, החשדות שהקרבה עוררה, והעובדה שהיו אדונים שקיימו יחסי אישות ואף מערכות יחסים מתמשכות עם שפחותיהם קודם שחרורן תרמו למציאות שבה גם לאחר השחרור, ואף אם הדבר נעשה כדין ובנוכחות סמכות רבנית, עדיין נותר חשד כלפי המשוחררים, ובעיקר המשוחררות, ואף כלפי ילדיהן. נראה כי החשדות הופנתה בעיקר כלפי בנות שנולדו לשפחות המשוחררות, שכן הוזהות היהודית נקבעת על פי האם. מציאות זו אפיינה את ימי הביניים, שבהם במשקי בית יהודיים רבים הסתובבו עבדים ושפחות בקרבה אינטימית לבני המשפחה לאורך זמן.

משוחררת בלי ניירת

טטטוש וזהויות והחשד שריחף מעל העבדים המשוחררים ניכרים בשתי שאלות שנשלחו לרב

לפי גודל הבית ניכר כי הייתה לו אפשרות להתייחד עם שפחתו, והרמב"ם קובע כי על בית הדין לשכנעו לשחרר את השפחה ולשאתה כדין. תשובה זו מנוגדת למשנה הקובעת:

הַנְּטֵעַן עַל הַשִּׁפְחָה וְנִשְׁתַּחֲרָהּ, אוּ עַל הַנְּכָרִית וְנִתְגַּיְרָה, הֲרֵי זֶה לֹא יִכְנַס. וְאִם כָּנַס, אֵין מוֹצִיאֵין מִיָּדוֹ (משנה יבמות ב', ח').

הרמב"ם כמובן מודע לכך, אך מודע גם לגבולות האפשרות להתערב במה שקורה בתוך הבית:

אף על פי שיש בזה כעין עברה ... לפי שכבר פסקנו פעמים אחדות בכגון אלה המקרים שישחררה וישאנה ... ואמרנו "מוטב שיאכל רוטב ולא שומן עצמו" ... והאזהים יתעלה יתקן קלקולנו ('שו"ת הרמב"ם', עמ' 374-375).

למרות האיטור ההלכתי, קשרים זוגיים בין אדונים יהודים לשפחות נכריות היו שכיחים. שרה מציגה לאברהם את שפחתה הגר, ג'וזף-מארי ויאן, 1749 מוזאון פאנדה, מונפלייה

השאלה שנשלחה לגאון מעידה כי לעתים נהגו בעבדים ובשפחות נביהודים על אף שלא ניתן להם גט שחרור רשמי

שרירא גאון. בשאלה אחת מסופר כי אדון יהודי חיתן את עבדו ושפחתו, נהג בהם כיהודים ואף דאג להעניק לבנם חינוך יהודי, אך לא כתב להם גט שחרור רשמי:

ראובן היה לו עבד ושפחה והולידו בן. עמד ראובן ונטל את הבן והכניסו לבית הסופר וקרא תורה ונביאים, והיו אותן עבדים ושפחות משמשיין את אדוניהם, והיה ממון האדון ביד העבד. עמדו עשרה מישראל ובירכו לעבד ושפחה שבע ברכות ולא אמר להם כלום, והולידו בנים לאחר מכן, ולא אמר האדון אתם בני חורין, ולא כתב להם גט חירות. ומת האדון, ועמדו בית דין ועשו פשרה עם העבד שלא יאבד ממון המת וכתבו לו גט חירות (OX) (Bodl. MS Heb. C18/38a).

לאדון שנפטר היה בן קטן שהיה אמור ליורשו, והירושה כללה גם את העבד והשפחה וילדיהם, ולכן הגאון נשאל האם גט השחרור שנתן בית הדין הוא בר תוקף, או שהבן הקטן, שהוא היורש החוקי, היה צריך לתת גט שחרור. הגאון ביטל את כל מהלך הדברים והשיב:

לא יפה עשה רבו שלימדו תורה ... ולא מועלת להן אותה ברכת חתנים שבירכו להן אותן עשרה מישראל, ולא יפה עשו אותן ישראל שהוציאו שם שמים לבטלה ... הגט חירות שכתבו לו בבית דין לא עשו ולא כלום (שם, a-b).

השאלה מעידה כי לעתים נהגו בעבדים ובשפחות כביהודים על אף שלא ניתן להם גט שחרור רשמי. הגאון התנגד לנוהג זה והורה לא לכבד את גט השחרור שנכתב על ידי בית הדין לאחר מעשה.

בן או עבד?

השאלה השנייה עוסקת במקרה שבו ניסה אב להכניס את בנו שנולד לו מהשפחה לקהל ישראל תוך הסתרת זהותה של האם. אמנם האדון מחויב למול את התינוק גם אם הוא בן שפחה, שכן הוא נחשב לעבדו, אך הקהל, שלאוזניו הגיעו רינונים על הריגה

של השפחה קודם לשחרורה, סירב לניסיונו של האב להתייחס אליו כיהודי לכל דבר:

ראובן נשא אישה וקנה לה שפחה מצרית ונתעברה השפחה אצלו ... עד שילדה בן והביא אותו לבית הכנסת כדי למולו. אמרו לו הקהל: הודיע אותנו בן מי הוא, ואחר כך אנו מוליין אותו. והודה למקצתם שהוא בנו ושממנו נתעברה, ומלו אותו, ועמד הוא אחר כן ושחרר את השפחה והטבילה ונתגיירה ('אוצר הגאונים', יבמות, מהדורת לוי, עמ' 41).

הסיפור לא הסתיים בכך. האדון, שהוא גם אבי התינוק, נפטר בלא בנים מאשתו היהודייה. בשאלה לא נכתב במפורש אם הוא נשא את שפחתו המשוחררת או לא, אך סביר שכך תכנן לעשות, כמו שידוע ממקרים אחרים. כיוון שהאדון נפטר ללא בנים מאשתו החוקית, ייבם אחיו את האלמנה, וכך הפך גם לאדון על רכוש אחיו, ובכללו התינוק הקטן שאותו תכנן היבם למכור. אחיו האחרים של הנפטר התנגדו למעשה הייבום וטענו כי הבן שנולד מהשפחה הוא בנו, ולכן לא היה צורך בייבום כלל.

עבדים ושפחות שנרכשו על ידי יהודים חויבו לקיים מצוות בני משפחה לצד עבדיהם המוצגים כדמויות קטנות. תבליט על מצבת קבר המוצגת במוזאון הארכאולוגי של סלזניקי, 50 לפסה"נ

Herbert Frank/Flickr

יהודי שנולד לו בן משפחתו
נדרש למול אותו. ברית מילה,
תחריט, 1682

Wellcome Collection

יישום של הקטגוריה ההלכתית של עבד כנעני הוא דוגמה לתהליך שבו נכרים הופכים בהדרגה לחלק מהחברה היהודית

עבד כנעני ולכן אינו פוטר את אשת הנפטר היהודייה מייבום, אך עם זאת היה ברור לו שהאב שחרר את השפחה כיוון שהייתה אם בנו, ובכך הוכיח שהוא לא רואה בו עבד ולכן אין למוכרו. רב שרירא גאון הוסיף:

בעיניהם הייבום היה רק מזימה של האב להשתלט על רכוש הנפטר.

רב שרירא גאון השיב כי אמנם על פי ההלכה היבשה תינוק שנולד לפני שאימו שוחררה נחשב

עוברים ושבים

זהות יהודית במצרים בימי הביניים

משה יגור

מרכז זלמן שזר, תשפ"ה, 320 עמ'

נקודת המבט של ההיסטוריון מוגבלת תמיד על ידי המקורות ההיסטוריים, ואלה כוללים בעיקר תיעוד על מעשיהם של מצביאים וכתבים של אנשי רוח, ואילו חייהם של רוב בני האדם נותרים בצל. הגניזה שהשתמרה בבית הכנסת בן עזרא בקהיר היא הזדמנות יוצאת דופן להביט אל הצד המוצל של העבר. בגניזה נמצאו מסמכים מחיי היומיום של יהודים מסוף המאה העשירית ועד אמצע המאה ה-13. ספרו של יגור בוחן את גבולות הזהות היהודית דרך יחסה של חברת הגניזה – כפי שמכנים אותה החוקרים – להמרות דת, הן של יהודים שהמירו דתם לנצרות או לאסלאם והן נוצרים ומוסלמים שהתגיירו. השאלה נבחנת דרך המשקפיים של חכמי ההלכה והשריעה, וגם דרך מקרים אישיים המתועדים במכתבים ובמסמכים שהשתמרו בגניזה, המתארים את המרת הדת כחלק מהחיים, ולא דווקא כעניין של אמונה. מעשה במכות שהחטיף יעקב אבן אלמעלם לבנו הפוזל בשוק באמצעות נעל, מכות שגרמו לו לפנות למוסלמים בבקשת עזרה, ולאחר שאלה הצילו אותו מיד אביו הם סיבכו אותו בהתאסלמות; מעשה באבו עמראן שהתאסלם והפליג לדרכו, ואשתו זכתה לגט רק בזכות אבו מדמון בן יפת מעדן; ומעשה בעמאים בת אבולחסן שהגיעה לקלויב ונוקקה לעדים שיקבעו כי מותר לה להינשא ליהודי. תיאורים אלה ואחרים משרטטים את גבולותיה הצבעוניים של הזהות היהודית.

המציאות ההיסטורית יכולה להוסיף עומק לדיונים האקטואליים, שהם למעשה חלק מהיסטוריה ארוכה של התחבטויות באשר לגבולות הזהות היהודית. □

ד"ר משה יגור פוסט דוקטורנט באוניברסיטה העברית. עוסק בהיסטוריה החברתית של יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים

עכשו שייכם, כבר זכה ואין מוציאין אותה מידו. ואף על פי דהדין כן, לא מזדבן [לא נמכר] וכמשוחרר עם אימו הוא (שם, עמ' 42).

מרחב הביניים

מקובל להבחין בין יהודים לנכרים באופן חד וברור, אך מציאות חברתית יוצרת לעתים מצבי ביניים שבהם נכרים מסתפחים לחברה היהודית והופכים בהדרגה לחלק ממנה. יישום הקטגוריה ההלכתית של עבד כנעני כפי שעולה מתעודות מהגניזה הוא דוגמה מובהקת לתהליך כזה. הימצאותם של עבדים כאלה כמעט בכל משק בית מהמעמד הבינוני הביאה למצב שבו צצו מקרים לא ברורים או חשודים, נוצרו מחלוקות בין גורמים שונים בחברה, וגם מנהיגים ופוסקים היו שותפים להתלבטויות.

בשתי התשובות של רב שרירא גאון ניכרת ההתלבטות איך להתייחס למצבי ביניים שבהם העבדים הם כבר חלק מהחברה היהודית בפועל. במקרה שבו האדון והסביבה התייחסו לעבד, לשפחה ולבנם כיהודים בני חורין, ובית הדין הראשון התחשב במצב החברתי ונתן להם גט שחרור ללא הסכמת היורש, העדיף רב שרירא את ההלכה היבשה, ביטל את השחרור והחזיר את העבד לעבדותו; ואילו במקרה שבו רצה האח היבם למכור את התינוק בן השפחה העדיף רב שרירא גאון לפסוק לפי המציאות החברתית ולא לפי ההלכה המקובלת, והורה כי התינוק ייחשב יהודי ואי אפשר יהיה למוכרו, על אף שנולד לפני שאימו שוחררה.

בחברה היהודית בישראל וברחבי העולם נערכים ויכוחים עזים באשר לאופן שבו יש להגדיר זהות יהודית ומוצא יהודי. המחלוקות אמנם נובעות מהמציאות המודרנית, אולם אין זה אומר שבעבר הזהות היהודית הייתה בהכרח ברורה, מובנת מאליה ונטולת דילמות. הדילמות הללו עלו סביב קליטת גרים, היחס הראוי ליהודים מומרים ולצאצאיהם, וזהותם המעורפלת של אנשי ביניים שחיו בקרב הקהילה היהודית לאורך זמן ללא גיור רשמי. הכרת